

Rolf Hobson

(Historiker ved Institutt for forsvarsstudier og Universitetet i Bergen)

(Foredragsmanus utarbeidet for Norsk Forening Mot Antisemittisme, februar 2011.)

Antisemittismen i moderne europeisk historie

Jødehat har røtter tilbake til antikken. Det var imidlertid etter kristningen av Europa at det utviklet seg en særegen form for religiøst legitimert utgrensning og forfølgelse av den jødiske befolkningen. Middelalderens mennesker forsto seg selv først og fremst som kristne. Kristenheten var et geografisk definert område som gjennom århundrer var truet av en ekspansiv islam i øst og sør. Da Nord-Europa hadde vokst i økonomisk og militær styrke, forsøkte flere ekspedisjoner – de såkalte korstogene, fra 1100-tallet og fremover – å fravriste de muslimske herskerne de hellige stedene i Palestina. Konfliktene med den fiendtlige religionen utenfor kristenheten skjerpet også utgrensningen av den ikke-kristne minoriteten innenfor den. I første rekke ble jødene angrepet; mange pogromer ble utløst av den opphetede stemningen da kristne skulle gå til krig mot de vantro. De mange jødiske bosettingene hadde spredt seg utover kontinentet som følge av innvandring og flytting gjennom århundrer. De ble i beste fall tolerert av herskere som skattla eller plyndret dem etter behov. Kirken stigmatiserte dem som ”Kristusmordere”, og de vekket anstøt i flertallsbefolkningen ved ikke å anta den troen som bandt fellesskapet sammen.

Det religiøse jødehatet har fortsatt å eksistere frem til i dag selv om sekulariseringen har redusert dets betydning i Europa. Det illustrerer et sentralt trekk, som man også finner i den moderne, ikke-religiøse antisemittismen: Det er ikke jødenes tilstedeværelse som i seg selv skaper fiendskapet mot dem, men selvforståelsen til flertallsbefolkningen. Den finner at jødene utgjør et utålelig og undergravende fremmedelement, som må fjernes til beste for fellesskapet.

Selvforståelsen til flertallsbefolkningen har endret seg mye siden middelalderen. Fremveksten av sentralstaten fra 1500-tallet gjorde kongen til et nytt, felles referansepunkt som konkurrerte med Kirken om undersåttenes lojalitet. Kirken selv ble splittet under reformasjonen; katolikker, kalvinister og lutheranere førte krig mot hverandre, mens det mye eldre motsetningsforholdet til

den ortodokse kirken i øst fortsatte å splitte kristenheten. Vitenskapenes nye verdensbilde og sekulære politiske teorier fortrenget den teologiske fortolkningen av samfunnet. Endrede former for jødehat utviklet seg. Noen av dem ble begrunnet som rasjonalistisk religionskritikk under opplysningstiden. Voltaire var særlig ivrig i å angripe den jødiske religionen som tilbakestående og undertrykkende. Noen av de opplyste filosofene mente at det fantes et jødespørsmål som måtte løses som et ledd i den grunnleggende reformen av standssamfunnet og eneveldet de gikk inn for.

Det skjedde mange endringer i den kollektive bevisstheten i århundrene etter middelalderen, men den viktigste skjedde i moderne tid – det vil si fra tiden rundt den franske revolusjonen og fremover. Den er knyttet til demokratiseringen, den økte politiske bevisstgjøringen til befolkningen, dens mobilisering og deltakelse i den moderne staten. Det tok mange tiår før alle lag av befolkningen ble integrert i statens liv, og mobiliseringen begynte på forskjellige tidspunkter på forskjellige steder. Men én nødvendig forutsetning måtte være til stede for at et folk av undersåtter skulle akseptere at de utgjorde et politisk viljesfellesskap: Det måtte bli seg bevisst som nasjon. Nasjonalismen ble den sterkeste politiske ideologien i Europa på 1800- og 1900-tallet. Nasjonsforståelsen kunne settes sammen av forskjellige felles referanser - språklige, historiske, politiske, kulturelle, etniske – men når den først var oppstått, søkte nasjonen hen til sin egen stat for å frigjøre seg selv og for å smi sammen fellesskapet. Nasjonalstaten med en mest mulig homogen befolkning ble et overordnet politisk ideal som fortrenget alle andre lojaliteter. Først etter andre verdenskrig er det i noen grad blitt svekket av forestillingen om utvidete individuelle rettigheter, det multikulturelle samfunnet og sammenhenger som går på tvers av nasjonalstaten i globaliseringens tidsalder.

Demokratiseringen i kjølvannet av Den franske revolusjonen utløste den store emansipasjonen av Vest-Europas jøder. Innenfor de nye konstitusjonelle statene ble religiøst begrunnet diskriminering opphevet av individuelle menneskerettigheter. Formelle stengsler mot religions- og næringsfrihet, mot tilgangen til utdanning og embeter ble fjernet. Den bakenforliggende motivasjonen var imidlertid ikke å sikre samfunnets undergrupper rett til kulturell autonomi, den var tvert imot å homogenisere befolkningen. Staten skulle strømlinjeforme språk, rettssystemer, produksjonsformer, religioner, militær- og skolevesenet for å skape like borgere av den fornyede nasjonen. Etniske og religiøse forskjeller sinket denne prosessen. I den grad jødisk emansipasjon ikke førte til assimilasjon av jødene i flertallsbefolkningen ble jødene oppfattet som et fremmedelement i nasjonen.

Det har ofte vært hevdet i eldre nasjonalismeforskning at det oppsto grunnleggende forskjeller mellom nasjonalismen i Vest-, Sentral- og Øst-Europa. Nasjonsforståelsen i England og Frankrike skal ha vært politisk, inkluderende og åpen for den enkelte borgers subjektive valg av lojalitet til konstitusjonen. I Sentral-Europa skal nasjonen ha blitt definert ut fra angivelig objektive kriterier, som språk eller etnisk tilhørighet, som individet ikke kunne unndra seg. I Øst-Europa skal det i tillegg ha blitt lagt særlig vekt på historiske statsdannelser, som ga et folk rett til et bestemt territorium. Tidligere nasjonalismeforskning har også skilt tydelig mellom en periode med demokratisk nasjonalisme, frem til midten av 1800-tallet, og den høyreorienterte, aggressive og undertrykkende nasjonalismen som vokste frem i siste tredjedel av 1800-tallet. I den første perioden sto kampen for de enkelte folks frihet og uavhengighet i folkeforbrødringens tegn og ble ført mot de gamle aristokratiske elitene, i likhetens navn; i den andre perioden slo nasjonalismen over i imperialisme utad og rasisme innad.

I dagens nasjonalismeforskning er disse forskjellene langt mindre utpreget. Alle lands nasjonalismer besto av en blanding av politiske, kulturelle og historiske elementer. Også under de franske revolusjonskrigene førte nasjonalistiske regimer krig mot ytre og indre fiender. Forestillingen om nasjonen som det viktigste ideelle fellesskapet forutsatte en *avgrensning* av nasjonen mot ytre fiender (andre nasjoner) og mot grupper i det indre som ikke lot seg integrere i nasjonen. Ofte ble jødene identifisert som et tydelig fremmedelement. Derfor er den moderne antisemittismen uløselig knyttet til fremveksten av nasjonalismen på 1800-tallet som den dominerende politiske ideologien, som alle andre moderne ideologier – liberalismen, konservatismen og sosialismen – tok farge av. På dette punktet var den fremskrittvennlige og demokratiske nasjonalismen ikke vesensforskjellig fra den senere reaksjonære og rasistiske nasjonalismen. Også den avgrenset forestillingen om folket fra indre og ytre fiender. Også den kunne identifisere jødene som et skadelig fremmedelement, som helst burde utelukkes fra nasjonen. Her følger noen illustrasjoner.

Da riksforsamlingen i Eidsvoll møttes i 1814 for å gi Norge en grunnlov, slo paragraf 2 fast at jøder ikke hadde adgang til riket. Paragrafen ble endret noen tiår senere takket være kampanjen som dikteren Henrik Wergeland førte mot den. Det er likevel bemerkelsesverdig at et flertall i Eidsvoll mente inspirasjonen fra de europeiske revolusjonene var forenlig med religiøs

eksklusjon; den eldgamle nasjonen Norge skulle gjenfødtes og fornyes som konstitusjonelt monarki, men uten dette fremmedelementet. Jules Michelet, den republikanske franske historikeren som først fremhevet folkets rolle under revolusjonen, kritiserte den jødiske religionen som tilbakestående. Han slo også fast at ”jøden” aldri kunne bli fransk fordi ”hans fedreland er London-børsen”. Pierre-Joseph Proudhon, en av grunnleggerne av fransk sosialisme, ville utvise jødene fra Frankrike. Han mente at ”Jøden er menneskehetens fiende. Rasen må sendes tilbake til Asia eller utryddes.” Under revolusjonene av 1848 skjedde det mange oppstander i Sentral-Europa som var rettet mot eneveldige monarkier, aristokratenes kontroll over jorden og for nasjonal selvstendighet og frihetlige grunnlover. En del av disse bevegelsene overlappet med opptøyer rettet mot jødiske befolkningsgrupper.

I nasjonalismens og vitenskapens tidsalder måtte jødernes annerledeshet formuleres i et annet språk enn de tidligere teologiske begrunnelsene. Pseudovitenskapelige raseteorier oppsto allerede under første halvpart av 1800-tallet både for å legitimere slaveriet i USA, forsvare europeiske staters herredømme over ikke-europeiske folkeslag og begrunne hvorfor jødene utgjorde et fremmedelement og undergravende kraft innenfor de europeiske nasjonene. En ”milepæl” i denne prosessen var skriftene til den franske adelsmannen Gobineau. De ble utgitt på 1850-tallet, og deres innflytelse spredte seg til andre land gjennom flere tiår; særlig i Tyskland ble de godt mottatt mot slutten av 1800-tallet. Gobineau tok utgangspunkt i språkvitenskapens skille mellom indoeuropeiske og semittiske språk og tolket dem som kulturelle uttrykk for forskjellene mellom en arisk og en semittisk rase. Han ble etterfulgt av en lang rekke andre teoretikere som i et mer eller mindre vitenskapelig språk stilte opp rasehierarkier. De hvite folkeslagene sto alltid øverst i disse, de svarte nederst; når jødene ble behandlet, ble de alltid plassert et stykke ned på rangstigen.

Raseteoriene fikk betydning fordi de formulerte gamle fordommer i et moderne språk som kunne appellere til mennesker som ikke lenger tenkte i religiøse former. Da Darwins evolusjonsteori undergravde bibelens skapelsesberetning, bidro den også til at forholdene innenfor og mellom menneskelige samfunn ble tolket på nytt. Stater konkurrerte med hverandre i den internasjonale politikken på en måte som kunne minne om kampen for tilværelsen i naturen. Nasjoner kunne oppfattes som dyrearter som sloss om tilgang til begrensede næringsressurser. Innad i det enkelte folk kunne fattigdommen forklares og rikdom rettferdiggjøres ved at de sterkeste overlevde. Det kunne trekkes vidtrekkende politiske konsekvenser av dette nye synet på menneskets plass i naturen. De sammenfattes under begrepet ”sosialdarwinisme”. Den slo for eksempel fast at den

utøylede kapitalismen var det beste økonomiske systemet fordi det naturlige utvalget brakte de sterkeste til topps i samfunnet, mens de svakeste gikk til grunne. Sosiale reformer ville bare svekke rasen fordi de ville hjelpe frem bærerene av de dårligste arveegenskaper. Hvis de mest verdifulle medlemmene av rasen blandet seg med disse ville resultatet bli ”degenerasjon”, og en svekket rase ville ikke kunne hevde seg i kampen med andre raser. Sosiale problemer skyldtes biologisk forfall og kunne bare bekjempes med biologiske metoder, som fikk de beste til å forplante seg med hverandre og forhindre de dårligste i å gi videre sine gener. Krig var et nødvendig gode som lot de sterkeste rasene utvide sitt herredømme over så vel naturressurser som laverestående raser.

Rasistiske og sosialdarwinistiske forestillinger ble svært utbredt i Europa under imperialismens tidsalder. Fra 1880-årene og frem til Første verdenskrig la flere europeiske stater, samt USA og Japan, under seg store deler av den ikke-europeiske verden. Raseteoriene både forklarte og legitimerte opprettelsen av verdensomspennende koloniriker. Det kunne ikke unngås at også den politiske kulturen innad i de europeiske landene endret seg under påvirkning fra disse politiske teoriene. Nasjonalismen ble formulert i ny språkdrakt. Nasjonen som uttrykk for borgernes samlede politiske vilje tok plassen for folket som artsfelleskap. I flernasjonale stater ble politiske og økonomiske konflikter tolket som rasekamper. Konkurransen mellom stormaktene ble skjerpet da en stadig mer nasjonalistisk opinion krevde at staten måtte hevde seg sterkere innen koloni- og rustningspolitikken; slike krav ble gjerne begrunnet i forestillingen om at kampen for det økonomiske livsrommet og krigen om fordelingen av kloden var uunngåelige.

Det var i dette klimaet av radikal nasjonalisme, raseteorier, sosialdarwinisme og skjerpede internasjonale spenninger at antisemittismen spredte seg innenfor den politiske kulturen i en rekke land. I siste tredjedel av 1800-tallet var politikken blitt et massemarked. Stemmeretten ble utvidet i de fleste land, og partier og bevegelser måtte appellere til brede grupper i befolkningen for å gi sine programmer tyngde. Nye sosiale lag ble mobilisert og stilte krav til staten: Bønder, håndverkere, industriarbeidere, funksjonærer, regionale og religiøse samfunn, etter hvert også kvinner. Det var i denne perioden at høyresiden i politikken forsøkte å stadfeste sin eiendomsrett til nasjonalismen; den skulle mobilisere de lag av befolkningen som ikke følte noe fellesskap med arbeiderklassens sosialisme, under ledelse av de aristokratiske og borgerlige elitene. Antisemittismen viste seg å styrke appellen til den nasjonale høyresiden. Selve begrepet

antisemittisme ble funnet opp av tyskeren Wilhelm Marr; han ville markere avstand til det eldre, religiøse og irrasjonelle jødehatet ved å understreke det vitenskapelig funderte ved den moderne kampen mot jødernes innflytelse. I denne nye forkledningen ble antisemittismen en akseptert og integrert del av den nasjonale retorikken. Men den kunne også appellere til ikke-borgerlige grupper; særlig arbeidere som følte seg truet av fattige jødiske innvandrere fra Øst-Europa, var åpne for krav om å redusere den jødiske trusselen mot ”det nasjonale arbeidet”.

Det fantes nasjonalister som ikke var antisemitter, men det fantes knapt antisemitter som ikke var nasjonalister. De pekte ut den jødiske minoriteten som det mest synlige fremmedelementet i det som ideelt sett burde være en homogen nasjon. Splittelsene og konfliktene i samfunnet kunne føres tilbake til jødernes posisjon, selv om disse forklaringene var innbyrdes motstridende. En av de ledende antisemittiske agitatorene i Det tyske keiserriket, hofpresten Adolf Stoecker, forsøkte i 1880-årene å lokke arbeiderklassen vekk fra det sosialdemokratiske partiet ved å angripe de jødiske kapitalistene og de jødiske marxistene. Regionale protestpartier fikk valgt inn representanter til riksdagen ved å hevde at bøndenes vanskelige økonomiske situasjon skyldtes jødiske spekulanter. I Frankrike under Dreyfus-saken på 1890-tallet var det en selvfølge for alle nasjonalister at en jødisk offiser måtte være en forræder i tysk tjeneste.

Rundt århundreskiftet oppsto den mektigste antisemittiske myten, forestillingen om den jødiske verdenskonspirasjonen. Den fikk sin litterære form i *Sions vises protokoller*, en forfalskning skrevet av det russiske hemmelige politiet som angivelig dokumenterte en jødisk plan for å erobre verdensherredømmet. Det var først etter Første verdenskrig at troen på verdenskonspirasjonen forflyttet seg fra radikale utgrupper til brede lag av befolkningen, særlig i de landene som hadde tapt krigen. Den kunne igjen tjene som bevis for de mest motstridende prosjektene; jødene sto bak og trakk i trådene til både den internasjonale kapitalen og den internasjonale kommunismen.

Grunnen til at slike fantasier kunne oppfattes som en beskrivelse av reelle sammenhenger, må søkes i nasjonalismens grep om virkelighetsforståelsen. Den jødiske minoriteten utgjorde en fare for det nasjonale fellesskapet nettopp fordi den angivelig hadde internasjonale forgreninger til jødiske grupper i andre land. Den representerte dermed en indre trussel mot nasjonens evne til å hevde seg.

Før Første verdenskrig brøt ut i 1914, var det særlig i fire land at antisemittismen ble en integrert del av den politiske kulturen; to nasjonalstater, Frankrike og Tyskland, og to multinasjonale keiserriket, Russland og Østerrike-Ungarn. Vi skal se litt på dem i det følgende, før vi går videre til den radikale antisemittismen i mellomkrigstiden.